

«Нескорений геній»

(до 175-річчя з дня народження М. Л. Кропивницького)

12 листопада 1871 року газета «Одеський вісник» умістила спеціальну замітку: «Малоросійський водевіль Квітки «Сватання на Гончарівці» у п'ятницю 12 листопада був виконаний трупю (народного) театру-цирку досить цікаво. Дебютант у ролі Стецька - Кропивницький привернув загальну увагу своєю грою... Деякі куплети примушували його повторювати двічі, а то й тричі, оплескам не було кінця...»

І справді, поява нашого земляка на сцені Одеського професійного театру була не тільки корисним придбанням для мистецької театральної справи, а й історично важливою подією для загального розвитку українського театру в майбутньому.

Розпочавши свою акторську діяльність в театральних гуртках Бобринця і Єлисаветграда, Кропивницький прийшов на сцену одеської професійної трупи з певним сценічним досвідом актора-аматора. Уміння проймається почуттям внутрішнього стану персонажа, вести роль у звичайному, а не штучно-підвищеному тоні, Кропивницький перейняв від спостережень за грою артистки Фабіанської, італійця Россі та американського актора Айра Олдріджа, яких він міг бачити разом з І.Тобілевичем під час гастролей в Єлисаветграді, що було важливо для подальшого формування поглядів Кропивницького на мистецтво сцени. Адже відомо, що український театр протягом усього ХІХ століття не мав спеціальних шкіл і молоде українське акторство здобувало театральну науку безпосередньо у трупах під керівництвом досвідчених акторів-практиків. Таким чином участь Кропивницького у Одеському Народному театрі не можна недооцінювати. Бо розрахована на обрусіння неруських національностей політика царського уряду, особливо на землях півдня Росії, зле відбувалась на демократичному напрямку в літературі і мистецтві, що вів свій початок від Котляревського і Шевченка.

Прогресивні тенденції рішуче натикалися на адміністративно-цензурні обмеження, переслідування, утиски і прямі заборони з боку самодержавства. Вже з липня 1863 року міністр внутрішніх справ Валуєв у таємному циркулярі на ім'я Київського цензурного Комітету надав розпорядження про контроль і дозволи на друкування творів «Малоросійською мовою», а з 1868 року – разом з Головним управлінням у справах друку і Петербурзьким цензурним комітетом, через поліцейські органи встановив пильний контроль за репертуаром провінціальних театрів, мандрівних труп і аматорських гуртків.

За таких обставин зрозумілим стає те величезне значення аматорських гуртків, у яких брав участь, або очолював Марко Лукич, а також його власні виступи як актора на сценах різних провінціальних труп в українських п'єсах. Тому сенсаційні виступи Кропивницького в Народному театрі міста Одеси, яке мало досить театральних видовищ, задовольняючих смаки людей

різного ступеня культурного розвитку і різних національностей, були відповіддю на духовний попит громадськості мати свій народний театр. Це свідчило і про те, що населення півдня Росії вступило у той період суспільного розвитку, в якому питання мистецтва та його впливу на глядача стали життєво необхідними, міцно зв'язаними з духовним розвитком народу і його громадськими інтересами.

Кропивницький розумів, що переломити «традицію» - подавати образ «малороса» в карикатурному плані, що існувала на сценах Харківського і Полтавського театрів з періоду діяльності М. С. Щепкіна, можна лише створенням реалістичної школи, яка б будувалася на патріотичних засадах, вбачаючи в будь-якому типові його людський початок, розкриваючи радості і горе живої істоти...

У правильності цього принципу Кропивницький переконався, переглядаючи різнохарактерні типи п'єс Гоголя, Салтикова-Щедріна, Островського, Мольєра і Шекспіра, створені обдарованим С. Шумським, учнем М. Щепкіна, під час його гастролей у Києві 1873 року. Для творчого досвіду молодого актора і режисера це була непогана школа. Тим більше, що у зв'язку із забороною українського театру, Кропивницькому довелося аж до 1881 року перебувати саме на сценах різних, переважно російських, провінціальних труп.

Після смерті Чернишова, антрепренера Одеського Народного театру, Моркови почали орієнтуватися на легкий оперетково-водевільний жанр. А від них антреприза театру перейшла до власника цирку німця Сура, а потім до М. Милославського, який остаточно занехаяв ідею Чернишова про народний театр.

Як згадував сам М. Кропивницький, на сезон 1872-1873 рр. його діяльність зовсім обмежили: «Ніяких вже мені акторів не давали і самого заставляли виступати у російських ролях...»

Прослуживши близько трьох сезонів на сцені одеського театру, поставивши на її підмостках «разів по п'ятнадцять п'єси тогочасного бідного українського репертуару» Кропивницький змушений був залишити трупу, з котрою так багато було зв'язано його мрій і сподівань.

Саме в цей період у пошуку самореалізації як актора та режисера Кропивницький виступає на сцені бобринецького аматорського гуртка.

Однак праця на сцені Одеського театру не минула даремно. Там він познайомився із станом тогочасної професійної театральної справи, мав нагоду бачити зарубіжні трупи, зокрема італійські, французькі. Там він здобув визнання як виконавець естрадного жанру, співак, диригент створеного ним українського хору, режисер, художник та організатор гастрольних подорожей. Там зміцніли його думки про організацію української трупи. Але цей величезний потяг до піднесення української культури разом з думками про революційно-демократичні зміни в суспільстві викликали незадоволення місцевої влади Бобринця і Єлисаветграда. Він і його однодумець Іван Тобілевич потрапляють у списки «неблагонадійних».

Незважаючи на це, Кропивницький віддається літературній діяльності. Переробляє драму «Микита Старостенко», написану ним у Бобринці ще у 1863 році, і дає їй іншу назву «Дай серцю волю, заведе в неволю», у сценічній постановці якої Кропивницький рішуче відходить від традицій тогочасних вистав, де танок, горілка, вареники, псевдонародна пісня, спотворений національний костюм, гіперболізація інших атрибутів побуту були домінуючими елементами, що дістали назву «малоросійщини». Він веде боротьбу з цими явищами, вбачаючи в них профанацію народних основ української культури, і пише нові і нові драматургічні твори: «Помирились» (1869 р.), оперетку-жарт «Пошились у дурні» (1875 р.), робить переклад «Ревізора» Гоголя. Варто також звернути увагу на географію гастрольних подорожей цього періоду з різними трупами: сезон 1873 р. – Харків, Петербург, 1874-1875 рр. – Херсон і Єлисаветград, 1876 р. – Катеринослав, зима 1876-1877 рр. – Сімферополь, сезон 1877-1878 рр. – Кременчук. 1879 року Кропивницький, перебуваючи в Києві на запрошення імпресаріо Київської опери І. Сетова, знайомиться з М.Лисенком та М.Старицьким, що мало верішальне значення у подальшій біографії актора і режисера.

Серед строкатої картини життя і діяльності Кропивницького, особливо значущою для нього самого і для історії галицько-українських зв'язків була подорож до Галичини, на запрошення антрепренерши галицької трупи Теофіли Романович (у літо 1875 року). Кропивницькому доручили режисуру опереткових вистав, хоча його творчі інтереси лежали в зовсім іншій площині. Та це не головне, що бентежило Кропивницького. Гірким було переконання, що загальний стан акторського мистецтва тогочасного галицького театру був ще дуже і дуже низький, а репертуар засмічений австрійськими, польськими, німецькими та французькими впливами. От що писав тоді Кропивницький: «...Брак талантів, брак репертуару, брак творів, брак... достатків... В Тернополі і в Чернівцях були путящі театральні зали; що до таких міст як..., то там робились вистави в стайнях... З одного боку за загородою коні ржуть, а з другого – артисти співають...» Але режисер і драматург не бездіє. Робить переклади російської літературної класики на українську, ставить вистави і бере участь як актор у п'єсах Квітки-Основ'яненка, Котляревського, Шевченка, долучаючи галичан до російської та української класики. Галицька громадськість надавала виступам Кропивницького значення не тільки культурного, а й політичного. Адже нарешті їх мрії про фантастичний край східної України збулися, побачивши автентичного оригінального українця, високого зростом, міцної статури, з виразними рисами лица, сильним звучним голосом, який уособлював собою тип чоловічої краси, зокрема легендарних запорожців. З цього приводу Іван Франко говорив, що галичани мають дякувати Кропивницькому і його театральній школі за співпрацю у стверженні реалістичних традицій з появою на галицьких сценах українських п'єс Кропивницького, Карпенка-Карого, Панаса Мирного. А драму Кропивницького «Глитай, або ж павук» великий гуманіст

Франко вважав оздобою української сцени, «одною з ліпших драматичних штук» українського репертуару.

Перебуваючи в Галичині, Кропивницький виступає і як палкий патріот-громадянин. На горезвісну фразу царського сатрапа, міністра внутрішніх справ Валуєва: «Не було, не має і бути не може» - він стверджує, що «Була, є і буде така культура, бо існував, існує й існуватиме багатомільйонний український народ. А тому необхідно вести повсякденну і самовіддану боротьбу проти всіх спроб розглядати цей народ як «плем'я», а його мову – як «південноросійський діалект чи наріччя». Таку боротьбу Кропивницький вів усе своє життя і закликав до неї передових діячів Галичини.

Зимовий сезон 1881 року застає актора і режисера в російській трупі Г. Ашкаренка в Кременчуці. Саме в цей період відбулася подія, яка піднесла сили Кропивницького, збудила його творчу енергію, запалила віру у здійснення життєвої мети створення українського театру. Йдеться про офіційний дозвіл Міністерства внутрішніх справ трупі Ашкаренка на кілька українських вистав, а за ним – про відомий циркуляр 1881 року, яким, хоч і з певними обмеженнями та застереженнями, дозволялися українські вистави. Але за цим роз'ясненням значився пункт: «Зовсім заборонити улаштування спеціально малоросійського театру і формування труп для виконання п'єс включно на малоросійському наріччі». Отже, циркуляр 1881 року надавав можливості виставляти українські п'єси лише російським трупам. Як бачимо, циркуляр категорично забороняв саме існування українського театру як явища національної культури. Більш цинічного знуцання з боку імперської влади над українським народом не можна було уявити.

Сьогодні важко збагнути звідки брав сили Марко Лукич Кропивницький у протистоянні імперській, великодержавній машині, політиці дискримінації українського народу і його духовної культури. Бо, як відомо, створення будь-якого народного театру неодмінно приводить до згуртування етнографічного населення у націю. Цього як раз і боявся російський імперіалізм, проти чого він продовжує війну і сьогодні. Кропивницький розумів, що не можна втрачати історичного шансу, і використовує весь свій життєвий досвід, зв'язки з акторами та побратимами по духу – і рішуче іде до здійснення своєї мети, незважаючи на підступний циркуляр, і виконує Богом дану йому місію. Чи вірив тоді він у Бога? Наприкінці XIX сторіччя в інтелектуальних колах поширюються революційно-демократичні ідеї, які часом ідуть у розріз з релігійними уподобаннями. Але Кропивницький тут мав свою особисту позицію. В одному із листів до своєї коханої Маркович він писав: «Мої релігійні вірування надто ексцентричні, - П'ятнадцять вже років, як я поселив у душі дух сумніву і заперечення; кажучи ясніше, я заперечую все, що видається за святе, хоч зроблено руками людини; я визнаю хрест, як пам'ятник, що на ньому було розп'ято боголюдину; я почитаю бога і Євангеліє, але не визнаю ні попа, ні дякона... Мене обурює ледве прихована личина і будь-яке

маскування. Піп в єдвабній рясі читає проповідь про неодмінну взаємну допомогу: «Поділись майном своїм з ближнім...», а сам грабує, вимагає й давить бідняка, архіпастир підносить очі до неба, так і лізе в рай, а нишком має цілий гарем жінок і т. п. і т. п. Все це мене отруєє і обурює!.. Витравте з моєї душі любов до всього людства пригніченого і приниженого; убийте у моєму серці любов і почуття до поневолених і я стану «благодушним» росіянином і зразковим членом клубу». Як на доказ своїх серйозних намірів займати активну позицію у боротьбі за прогресивні ідеали, він вважав, що «Суд над нами – наша совість». Совість і самопожертва – от що таке його Бог. Недаремно в образі Івана Непокритого із п'єси «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницький розкриває риси національного характеру українського народу - великі почуття, невичерпний оптимізм, гумор, кмітливий розум і здатність на самопожертву. Іван, який завжди видає, що він веселий і безжурний, входить до Семенової хати в ту хвилину, коли всі убиті горем – Семена підступно забирають у москалі, аби розлучити з коханою Одаркою, і Іван, підбадьорюючи себе і друзів, говорить про свій намір іти в солдати замість свого товариша-побратима, аби зберегти любов закоханих. Цю здатність на самопожертву заради свободи і миру зберіг наш народ і нині, захищаючи східні кордони нашої Вітчизни. Наші герої віддають життя, прикриваючи своїх товаришів, від оскаженілого російського агресора, для якого такі поняття як честь і совість нічого не варті. Тільки зараз ми розуміємо, що мав на увазі драматург, розповідаючи про цей вчинок.

Але повернемося до театру, на вівтар якого Кропивницький поклав усе своє життя.

Отож в жовтні 1882 року в нашому місті відбулася подія світового значення. Зібравши своїх однодумців, акторів професіоналів, талановиту патріотично-налаштовану молодь, Кропивницький організував професійно злагоджений міцний виконавський театральний колектив. До його складу увійшли: М. Л. Кропивницький – драматург, режисер і перший актор, М. Садовський, М. Заньковецька, О. Маркова, О. Вірина, І. Загорський, Бурлака та інші актори, а із зими 1883 року – П. Саксаганський, М. Садовська-Барілотті, І. Карпенко-Карий, Т. Затиркевич-Карпинська, і, зігравши на сцені елісаветградського театру, побудованого Трембіцьким ще у 1867 році, легендарну «Наталку Полтавку» за І. Котляревським, відкрив нову еру в суспільно-політичному житті українського народу. Ця подія засвідчила, що українці віднині не народ, а Нація. Тому вище названі прізвища акторів трупи Кропивницького за відомим висловом Станіславського, викарбувані «золотими літерами на скрижалях світового мистецтва». А дата створення першого українського професійного театру в 1882 році в нашому місті занесена до календаря міжнародної організації ЮНЕСКО.

Сторічні сподівання українського народу, його наймовірні зусилля, незважаючи на усі перешкоди і протидії з боку російського самодержавства, увінчалися перемогою.

З цієї знаменної дати розпочалася триумфальна хода цього неперевершеного колективу. Трупі, якої, за словами Івана Франка, «Україна не бачила ані перед тим, ані потому, трупи, котра робила фурор не тільки по українських містах, але також у Москві і Петербурзі», у Польщі, Молдові та на Кавказі. У подальшому, як відомо, актори школи Кропивницького, єдиного з ним реалістичного метода гри, перші талановиті творці сценічних образів з п'єс свого учителя, разом з ним високо піднесуть прапор народності мистецтва рідної сцени, додадуть поштовх для створення інших професійних труп і театрів по всій Україні.

Справа Кропивницького була завершена. Його талант і його совість перед Божим призначенням і перед своїм народом стали заспокоєними. А наша совість, тих, хто, нині живе на цій землі, що з нею? Чи доросли ми, мешканці міста, до усвідомлення значимості цієї постаті для світової спільноти, історії і культури рідного краю? Я вас запитую?

Не дайте помилитися. Ми, на жаль, осоромилися перед своїм земляком, тому підтвердимо своє синівство лише тоді, коли на центральній площі Кіровограда буде встановлено пам'ятник генію української нації, звільнивши свою душу від тягара безбатченківства і соромітськості. Адже наприкінці ХІХ сторіччя драматург, актор, режисер, антрепренер і композитор, Марко Кропивницький вклав в наші голови розуміння про те, що Україна – не Росія.

Слава Україні! Кропивницькому Слава!

Ігор СМІЧЕК, старший викладач Кіровоградської дитячої художньої школи ім. О. Осьмьоркіна, член Національної спілки художників України, член Спілки театральних діячів України, Лауреат обласної премії у сфері образотворчого мистецтва та мистецтвознавства ім. О. Осьмьоркіна.